

Békés Márton

ANGOLOSAN

David Cameron – Dylan Jones: *Cameron Cameronról. Kötetlen beszélgetések a brit miniszterelnökkel*. Ford.: Takács Zoltán, utószó: Egedy Gergely, HVG Könyvek, Budapest, 2011, 360 oldal

Roger Scruton: *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye*. Ford.: Csordás Gábor, Noran, Budapest, 2011, 204 oldal

Asbóth János: *Magyar konservatív politika (1874, 1875)*. Sajtó alá rendezte, utószó: Szendrei László, Attraktor (Historia Incognita), Máriabesnyő–Gödöllő, 2011, 162 oldal

A brit konzervativizmus a kialakulásának keretét adó sajtos nemzeti közegénél jócskán túlmutató jelentőséggel bír, hiszen az egész európai konzervativizmusra meghatározó befolyást gyakorolt, sőt nyelvi-kulturális meghatározottságánál fogva az amerikaiakra is döntő hatást fejtett ki. Mindez Burke 1790-es műve óta egészen biztosan így van, de már a koramodern angol-skót felvilágosodás eredményei (Hooker, Hume, Hobbes, Adam Smith)¹ is megelőlegezték a brit konzervativizmus későbbi kitüntetett helyét és szerepét. A 19. és a 20. század Nagy-Britanniájában a politika gyakorlati oldalát művelők (Wellington herceg, Peel, Disraeli, Churchill, Thatcher) és az intellektuális konzervativizmus képviselői (Coleridge, Newman, Chesterton, Oakeshott) egyaránt maradvány örökséget hagytak maguk mögött. Ennek feldolgozását olyan, Magyarországhoz hasonló országokban is szüntelen érdeklődés övezi, ahol sem az állandó intézményi struktúrák, sem a tekintély és a szabadság kiegyensúlyozásának hagyománya, sem pedig a társadalmi előjogok tisztelete régóta nem jellemző.

Ennek bizonyítéka, hogy 2011 első felében három könyv is megjelent, amely így vagy úgy, de kapcsolható az angol konzervatív hagyományhoz. Nagy-Britannia jelenlegi miniszterelnökének interjúkötete² bizonyítja, hogy a belpolitikai életben nehéz helyzetbe került kormányfő – aki az egészségügyi és a választási reform ügyében vonakodó liberális koalíciós partnere után a korábban a Murdoch-médiabirodalomnak dolgozó sajtófőnökét érintő lehallgatási botrányral, majd a londoni fosztogatáshullámmal volt kénytelen megküzdeni – annak ellenére a legszellemdeusabb európai jobb-közép vezetőnek tekinthető, hogy 2005-ös irányvonal-fordító próbálkozásai óta a „toryk Blair-jeként” emlegeti a sajtó.³ Korunk legismertebb konzervatív gondolkodója szintén angol származású; Roger Scruton legújabb könyvének fordítása az idej

¹ Vö. *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i lát képe*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.

² David CAMERON – Dylan JONES: *Cameron Cameronról. Kötetlen beszélgetések a brit miniszterelnökkel*, ford. Takács Zoltán, utószó Egedy Gergely, HVG Könyvek, Budapest, 2011.

könyvhétre jelent meg.⁴ A rendszerváltást követően több mint háromtucat kötete és megannyi tanulmánya közül a konzervativizmus meghatározásában legfontosabbnak tekinthetők mind megjelentek magyarul (*Mi a konzervativizmus?*, Osiris, 1995; *Ki, mit és miért?*, Századvég, 2000; *A konzervativizmus jelentése*, Novissima, 2002; *Miért lettem konzervatív?*, 2000 folyóirat 2003/5.; *Anglia, egy eltűnő ideál*, Typotex, 2004, *A nemzetek szükségességéről*, Helikon, 2005), így az elmúlt húsz év hazai konzervatív diskurzusában a magyar származású emigráns gondolkodók (John Kekes, John Lukacs, Molnár Tamás) mellett a leggyakrabban hivatkozott szerző lett. Annál is inkább, mert az 1990 utáni úttörők (Egedy Gergely, Horkay Hörcher Ferenc, Lánczi András, Molnár Attila Károly) mellett a fiatalabb nemzedék szerzőire (Baranyi Márton, Megadja Gábor, Pápay György) is jelentős befolyással bír a gondolkodása. Halálának idei, századik évfordulóján jelent meg az angofiliája miatt kortársai által csak *Sir John*ként emlegetett Asbóth János legfontosabb politikai műve is.⁵ A saját korában élénk gondolkodású különnek tartott Asbóth szellemi árnyéka igencsak hosszúnak bizonyult, hiszen a Kemény Zsigmond iskolájának növendékeként induló szerző 1873-as, *Három korszak* című esszé tanulmányának fő gondolatát Szekfü elevenítette fel 1920-ban, a *Három nemzedékben* (bár hivatkozni ugyanúgy elfelejtett rá, amint a munka koncepcióját adó, *Histoire de trois générations* című, 1918-as Jacques Bainville-műre). Miután Halász Gábor 1945-ben kiadott, s azóta is fellelhetetlen könyvében (*Magyar századvég*) megemlékezett róla, az első konzervatív ötven évig aludta álmát. A kilencvenes évek közepétől kialakuló Asbóth-recepció (többek között Lánczi András, Szegedy-Maszácz Mihály, Szendrei László, Tökéczki László, Vasas Géza révén), és az ezredforduló után megjelent szövegkiadások (a 2002-es *Válogatott művek* Kiczenko Judit gondozásában és a 2008-ban kiadott *Három nemzedék* című Vasas Géza szerkesztésében) azonban visszahozták a felejtésből a korábban szinte csak az *Álmok álmódója* kapcsán szóba kerülő író.⁶

Az angol konzervativizmus legnagyobb eredménye nem más volt, mint hogy az állam, a társadalom és a kultúra tradicionális berendezkedését szétbontó modernitást megpróbálta a hagyományos korlátok révén megszelídíteni, a politikai berendezkedést pedig a mérséklés és a lassú reformok révén kiegyensúlyozni. Mindehhez szorosan kapcsolódik a felelősségvállalás újrafelfedezése és az egyénhez tartozó döntések jogának visszavétele az államtól; az utópiáktól és a gyanúsán optimista nagy társadalmi tervektől való ódzkodás a mérsékelt pesszimizmus révén; valamint a józan észre és a gyakorlatias politizálásra történő hivatkozás az ideologikus absztrakciók helyett.

³ Kivételt képez EGEDY Gergely: *Cameron és a konzervatívok „harmadik útja”*, Polgári Szemle 2010/5.; Uő.: *Közpolgári konzervativizmus?*, Magyar Szemle 2010/9–10.

⁴ Roger SCRUTON: *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye*, ford. Csordás Gábor, Noran, Budapest, 2011.

⁵ ASBÓTH János: *Magyar konservatív politika*, s. a. r., utószó Szendrei László, Attraktor (Historia Incognita), Máriabesnyő–Gödöllő, 2011.

⁶ Ezt erősíti meg SCHLETT István nagy művének második kötete is: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, II., Századvég, Budapest, 2010, 708–735.

Cameron azzal hívta fel magára a figyelmet, amikor hat évvel ezelőtt átvette a Konzervatív Párt irányítását, hogy új irányt akart szabni a hosszúra nyúló munkáspárti évek alatt egyfelől elszürkülő, másfelől jobbra tolódó toryknak. A tizenhárom évig ellenzékben lévő – egymás után három választást elvesztő! – konzervatívok elől ugyanis Blair giddensi harmadik útja elszívta a levegőt, amikor a társadalmi egyenlőség baloldali elvárásai mellé a piaci mechanizmusok tiszteletben tartását társította.⁷ Ráadásul a társadalmi támogatottságvesztés ellenére a jobboldal csak négy téma (az euroszkepticizmus, a bűnözés elleni hatósági fellépés, az adócsökkentés és a bevándorlás korlátozása) képviselését vállalta. Más szavakkal, miután a Major-kormány meghosszabbította, de le is zárta a Thatcher-korszakot, a baloldal pedig lemondott szocialista követeléseiről, a konzervatívok légüres térbe kerültek, majd a politikai élet közepét elfoglaló New Labour mellől a jobbszélre szorultak.

Ekkor lépett fel Cameron, aki a kötet függelékben közölt 2006-os programbeszédében kijelentette, hogy miután Thatcher a nyolcvanas években rendbe tette a gazdaságot, itt az ideje a társadalom szétesésével (*broken society*) is érdemben foglalkozni. Hiszen míg a régóta kormányon lévő baloldal az állami szerepvállalás növelésével kísérletezik – mondta –, addig a migráció, a leszakadó rétegek és a bűnözés terjedése komoly problémákhoz vezet. A 2011. augusztusi angliai zavargások során drámaian mutatkozó problémahalmazra a válasz nem lehet más, mint a korlátozottnak és drágának bizonyuló állami szerepvállalás mérséklése, és az egyéni felelősségvállalás elmélyítése, vagyis „az egyensúly helyreállítása” az állam, a civil társadalom, a családok, a helyi közösségek és a vállalkozások között. Cameron stratégiai fordulata azt jelentette, hogy a gazdaság helyett a társadalmi kérdésekre koncentrált, amikor például az adók szintje helyett a növekedésre helyezte a hangsúlyt, az államigazgatás, a középiskolák és az egészségügyi ellátás reformját ígérte, valamint prioritásként kezelte a szegénység elleni küzdelmet. „Olyan társadalmi reformer leszek, mint amilyen radikális gazdasági reformer Thatcher volt” – idézi Cameron saját magát. A Thatcher-korszak gazdasági perspektíváját felváltó szociális nézőpont nem rendhagyó az angol konzervativizmus történetében, hiszen már Disraelit is kritizálták saját korában „szociális konzervativizmusa” miatt. Ha Disraeli nevezetes újítása az volt, hogy meghirdette a „tory demokráciát”, és megtette az első lépéseket a szociálkonzervativizmus felé, akkor Cameron arról lesz emlékezetes, hogy átvette a baloldalra jellemző társadalmi érzékenységet, és kialakította a „modern konzervativizmus” programját.

Cameron másik, kevésbé filozofikus törekvése a konzervatívok arculatának átformálása volt. Némi szóviccel élve *coolervative* profilt igyekezett kialakítani, amelynek része volt a 2000-es Bush-kampány során már megismert együttérző konzervativizmus (*Compassionate Conservatism*) felmutatása, a zöld üzenetek közvetítése (emlékezetes maradt a *Vote Blue, Go Green!* választási szlogen, valamint a repülőtársaságok megadóztatásának

⁷ Lásd bővebben BÉKÉS Márton: *Régi rögeszme, új egyenlőség. A giddensi new egalitarianism kritikája*, Századvég 52. (2009); MÁNDI Tibor: *A „harmadik út” rövid tündöklése*, Századvég 18. (2000).

terve), a közösségteremtés helyi színtereinek támogatása, az egészségügyi, oktatási stb. reformokra való képesség hangoztatása. A centrum irányába húzó Cameron – az első, valóban poszt-thatcheri irányt javasló brit konzervatív vezető – meg is kapta a magáét az idősebb, a jövő helyett az 1979 utániakra szívesebben tekintő pártvezetőktől (David Davis, Michael Howard, Iain Duncan Smith). Az általuk *Blameronnak* és *Tory Blairnek* titulált új pártelnök valóban liberális álláspontot foglalt el a meleg-kérdésben, elődeinél mérsékeltebben kételkedett a brüsszeli intézményekben, és nem akart teljes bevándorlás-stopot. Igaz azonban az is, hogy jelenleg feladni látszik öt évvel korábbi, multikulturalitást támogató nézetét, és míg kezdetben „ölelj meg egy csuklyást” jelszóval hirdette meg a külvárosi csavargó fiatalok integrációját, addig a 2011 nyári zavargások idején azt mondta, hogy „aki elég idős a bűnözéshez, az a következmények vállaláshoz is az”.

„A társadalmi felelősségvállalás a liberális konzervativizmus lényege” – nyilatkozza a felelősség forradalmának nevezett központi gondolatáról, majd hozzáteszi: „több hatalmat és irányítást kell adni az embereknek a saját életük felett. Jobban meg kell bízni az emberekben, mint a nagy államban. Minden más ebből következik majd.” A Cameron-kötet legnagyobb tanulsága az, hogy a Munkáspárt rövidtávú megoldásai, vagyis a komplex társadalmi kérdéseket központi tervek révén átalakítani kívánó törekvések helyett lassabb, de alaposabb reformok szükségesek, amelyekben az állam szerepe csak korlátozott lehet. A lényeg ugyanis éppen az, hogy a közösségeknek és egyéneknek egykor meglévő döntési szabadságát úgy adjuk vissza, hogy közben felelősségvállalás is társuljon ehhez. A politikai és gazdasági értelemben érvényesülő Thatcher–Blair-konszenzus fenntartása mellett tehát az államtól való függés csökkentése, a közügyek intézését megbénító bürokrácia leépítése, valamint az állampolgári felelősségvállalás elmélyítése a feladat.

Jól jelzi a változásokat, hogy Cameron a kötetben leginkább Mill, Locke, Hume és Kant írásait ajánlja, de Burke neve egyszer sem fordul elő, és egyaránt távolságot tart a Thatcher–Major-korszak individualista gazdaság- és a Blair–Brown-időszak államközpontú felfogásával.

Ami Nagy-Britanniában nagy társadalmi tervnek számít, az a kommunizmust meg tapasztaló nemzetek számára semmiség. Az angol konzervativizmus filozofikus eredete miatt azonban a legkisebb utópikus zörejre is ingerülten reagál. Ezt tette Scruton is, amikor könyvében az intellektuális konzervativizmus egyik legfontosabb feladványát – vagyis az utópikus kísértés végső okát – kísérelte megfejtetni. A megoldás a „történelem tanulságaival nem mérsékelt remény veszedelme” – állítja, hiszen az önámító bizakodás, az aggálytalan reménykedés, a csalóka vakhit mind-mind olyan optimista illúzió, amely a 20. századra végül utópikus elvárások megvalósításának különféle próbálkozásaiba fulladt. A társadalomban kialakult szokások és a hagyomány, a józan ész és a mérséklet, valamint a napi tapasztalat, illetve a politikai filozófia azonban hozzásegíthet ahhoz, hogy legyőzzük az optimizmus csábítását. A kötet végén található történeti hipotézis

ugyan kevésbé megalapozott, de érdekes felvetése szerint az emberiség törzsi régmúltjának idején a túléléshez szükséges volt a felfokozott reménykedés, a letelepedett társadalmak azonban atavisztikus jelenséggként őrizték tovább az illúziókergetést, noha kialakult szokásaik és hagyományaik ez ellen hatottak. Végül, a modern korban a tudományos racionalizmus révén a korlátlan optimizmus a megvalósítani akart utópiák hajtóerejévé vált. Ezek mai hívői szellemi értelemben az ősidők tribális viszonyainak megfelelően élnek egy letelepedett közösség közepette.

A kötet első hét fejezete alaposan körbejárja a túlzásba vitt derűlátás legfontosabb jelenségeit. Így Scruton egy összetett, minden ízében ideologikus és utópisztikus attitűdegütttest mutat be. Ennek része a technológiába mint a korlátlan progresszió metafizikai letéteményesébe vetett bizalom, amely manapság a transzhumán ember istentelen álmát eredményezi. Az ellene való védekezés leginkább a szkepticizmus és az disztópikus irodalom (Samuel Butler, Čapek, Huxley, Orwell, Mary Shelley) segítségével lehetséges. A legkedvezőbb változásokat feltételező meggyőződésen alapul a jövőtől való kölcsönkérés gyakorlata – írja –, amelyet a keynesiánus gazdaságpolitikával példáz, és szintén a hamis optimizmus csálhatatlan jeleként azonosít. Scruton kritika alá veszi a „szabadnak születünk” rousseau-i tételét is, amely nem vesz tudomást arról, hogy erkölcsi, fizikai, kulturális és anyagi korlátok között látjuk meg a napvilágot, és a szabadságot csak lassan, később érhetjük el. A társadalmi hierarchia és a piaczgazdaság megkérdőjelezéséhez vezető „nulla összegű játék” tézise, és a központi tervezés téveszméje szintén a megalapozatlan reménykedés része, politikai szinten pedig a baloldali kormányok államközpontú gyakorlatában szokott testet öltetni. A hegeli *Zeitgeist* haladás-elvű, vulgarizált verziója, vagyis a „mozgató szellem” kérlelhetetlenül egy irányba mutatásának gondolata már a marxizmus konkrét kritikájának tárgyaként funkcionál.

A Scrutonra jellemző érveléstechnika most is hibátlanul működik, hiszen az évszázados gondolati ívek könnyed felvázolása után a gyakorlati következmények levonása olyan példákon keresztül történik, amelyek a nyugati civilizáció mindennapjaihoz tartoznak. Például az abortuszvitában a bizonyítás terhének áthárítása a magzatvédőkre, a családon belüli erőszak és a széteső közösségek közötti kapcsolat szándékos elhallgatása, a békemozgalmak naiv ostobasága, a posztmodern halandzsanyelvezet leleplezhetetlensége, a baloldali egyetemi dominancia kikezdetlensége, a globális felmelegedés megkérdőjelezhetetlensége, a helyi vágóhidak felszámolásának káros következményei, és így tovább.

A Kolnai Aurél, Eric Voegelin és Karl Popper gondolataira hivatkozó angol szerző az utópia természetének megfejtéséhez igencsak közel jut, amikor a jelenséget az optimizmus túlzásba vitelére vezeti vissza. Egyben az igazságra való immunitásnak, sőt az abszurd dolgokat abszurdításuk ellenére – vagy még inkább éppen azért – elfogadó gondolkodási torzulásnak nevezi, ahol a tudományos szövegbe burkolt gyermektegy vágyakozás (Marx), az érthetetlen köntörfalazás (Sartre) és a legszörnyűbb megvalósulás (Pol Pot) a „végső megoldás” követelésének egyfényegű tébolyából fakad. Látszólag a min-

dennapjainkat átszövő ártatlan optimizmus, valójában egy ennek révén aktiválódó örület áll Scruton könyvének középpontjában, mégpedig az emberi viszonyokat gyökerestül felforgató utópia történelmi áterőszakolásának vágya. A filozófus magyarázata a kérdést racionálisan megfejtők (Mannheim) válaszában túl a teológiai magyarázatot adókéhoz (Molnár Tamás) áll közel. Vagyis amellett, hogy az utópizmust modern ideológiának tartja, örök eretnekségnek is bélyegzi.⁸

A brit viszonyok között évszázadok óta jellemző politikai váltógazdaság Magyarországon lényegében csak a rendszerváltás óta ismeretes. Hiszen a dualizmus során a mindenkor uralkodó kormánypártot csupán egy ízben cserélte le az ellenzék (ennek eredménye volt a nem túl nagy sikerű, 1906–1910 közötti koalíciós kormányzás); 1918 és 1945 között pedig csak forradalommal (őszirózsás forradalom), puccsal (tanácsköztársaság, nyilas hatalomátvétel), és megszálló csapatok révén (Wehrmacht, Vörös Hadsereg) távolították el a hatalomból a kormányt reprezentáló politikai tömörülést. A békés kormány- és rendszerváltás igényét első ízben Asbóth János fogalmazta meg alaposabban. 1874 végén kiadott programkönyve, vagy inkább esszé-kiáltványa három kiadásban fogyott el, az uralkodó szabadelvű kormány ellen megfogalmazott gyakorlati és elméleti kritikája, amely egyúttal a konzervatív alternatíva kidolgozásának igényével is íródott, hivatali felfüggesztését és fegyelmi eljárást vont maga után. Nem csoda, hiszen Asbóth, miközben a Monarchia közös külügyminisztereként dolgozó Andrássy Gyulát tette meg bűnbaknak, a honvédelmi minisztérium sajtóosztályán dolgozott. A kötet megszületése abból a szempontból is érdekes, hogy a magyar konzervativizmus történetében meghatározó kulcsszöveget pár hét alatt összehozó szerző 1868-ban még *Baloldal és szabadelvűség* címmel tett hitet a liberális értékek mellett – majd ezt jócskán elmélyítette *Szabadság* című, 1872-es Mill-adaptációjában. Itt olvasható tételmondatától – vagyis, hogy „a jó elmélet mindig radicalis; a jó gyakorlat mindig conservatív” – a továbbiakban eltért, hiszen a *Magyar conservatív politika* lapjain már elméleti és gyakorlati értelemben is elválasztja egymástól a liberális és a konzervatív elvet.⁹

A kiegyezés után beiktatott Andrássy Gyula 1871-ben a Ballhausplatzra távozott. Ezt követően, Asbóth könyvének megjelenéséig három kormányfő (Lónyay Menyhért, Szlávay József és Bittó István) váltotta egymást az ország élén, a fokozódó kormányzási válság 1873-ban gazdasági és pénzügyi krízissel egészült ki. A korábban jelentős szellemi háttere mögül egyre jobban eltávolodó Deák-párt bomlása és a Balközép szétesése 1875-ben ugyan kormányképes fúzióhoz vezetett, de a reformkor óta meghatározó liberális elvek gyakorlati megvalósulását egyre többen tették kritika tárgyává. Mivel a sza-

⁸ Vö. Karl MANNHEIM: *Ideológia és utópia*, ford. Mezei I. György, Atlantisz, Budapest, 1996; MOLNÁR Tamás: *Utópia – örök eretnekség*, Szent István Társulat, Budapest, 1993.

⁹ Erre újabb teoretikus vállalkozás csak jóval később, az ellenforradalom után történik: CONCHA Győző: *A konzervatív és a liberális elv* [1921] = UÓ.: *A konzervatív és a liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.

badelvűség és a mérsékelt konzervativizmus határán járó nemzedék (ifj. Ábrányi Kornél, Beksics Gusztáv, Grünwald Béla, Kecskeméthy Aurél, Kaas Ivor, Rákosi Jenő) nem követte mindenben az 1848 előtti ó- és ifjúkonzervatívokat, de munkásságuk nem rokonítható a századvégi klerikális-agrárius újkonzervatívokkal sem, így fellépésük egy különálló szellemiség jegyében történt. Legtehetségesebb és gondolatilag legfürgébb képviselőjük Asbóth volt, aki 1874-es művével nemcsak elsőként vállalta a konzervatív öndefiníciót (amely majd csak 1920 után kap létjogosultságot), hanem kidolgozta a magyar konzervativizmus genealógiáját – tőle később Réz Mihály és Szekfű veszi át a stafétát –, és egyben a konzervatív programadás úttörője is volt.

Asbóth ugyanis azon túl, hogy a fennálló liberális rezsim szakpolitikai alapú kormányzáskritikáját adja, és megfogalmazza az *absztrakt liberalismus* és a nemzeti érdek, valamint a józan ész pártján álló gyakorlatias *conservativ politika* ellentétpártját, egyszersmind azonosítja a liberalizmus 1825 óta tartó, elhatalmasodó dominanciáját is. Nézete szerint utóbbit bizonyos időközönként a konzervatívok igyekeznek ellensúlyozni. A könyv öt fejezete ennek megfelelően háromrétegű mondanivalóból áll. A felépítés a programkönyvek iskolapéldájaként tökéletes dramaturgiát követ, hiszen a tézis és az antitézis, a probléma és a megoldás olyan logikusan és dinamikusan követi egymást, mint a múlt és a lehetséges jövő időrendje. A nyitó fejezet Dessewffy Aurél csoportja és Széchenyi 1840/41-es közeledését exponálja (túl), amellyel a Kemény *Forradalom* utánjában is megállapított, Széchenyi és Kossuth közötti habituális különbséget áthidalhatatlan eszmei távolsággá növeli. Szintén itt kap helyet a „konzervatív áramlat ellenállhatatlan terjedésének” bemutatása, amely Asbóth korabeli vélekedése szerint egész Európában és Amerikában offenzívában van, és az 1825 óta tartó liberális hegemoniát vélhetően hazánkban is lecseréli. A következő két fejezetben Asbóth történetileg mutatja be a liberális paradigma érvényre jutását. Előbb azt elemzi, miként vette át 1825 és 1849 között az irányítást a radikális „médiapolitikus” Kossuth a realitások talaján állóktól (Dessewffy, Széchenyi), majd következik az önkényuralom történetének az akkor és most is kanonizáltaktól eltérő átírása. Ennek során a Bécsben tevékenykedő konzervatívok (Apponyi György, Sennyey Pál) kerülnek előtérbe, mint akik memorandumaikkal és befolyásukkal elérték az októberi diploma kiadását, az 1865-ös országgyűlés összehívását, és végül háttérbe vonulva Deák kezébe adták a kiegyezés megkötésének lehetőségét. Ahogyan elhalványodik Sennyey alakja, úgy tűnik fel Andrássy árnyéka, aki „az ügyek fővezetését Deák Ferenc kezéből lassanként mindinkább kiveendi”. Az Andrássy-korszakot Asbóth a nemzeti érdek feladása, a korrupció terjedése és a dilettáns országvezetés időszakaként jellemzi, amely a liberális eszmét kormányzási elvvé tette. S akár csak Világos után, most is a konzervatívok, nevezetesen Sennyey Pál hivatott megmenteni az országot. Az ennek politikai programjaként szolgáló utolsó fejezet végül nem lett az 1875-ben valóban Sennyey vezetésével megalakuló Jobboldal Ellenzék sorvezetője, ám a korszakban nehéz is lett volna a liberális és a konzervatív gyakorlatot teljesen elválasztani egymástól.

Asbóth könyvét kritizálva Arany László találóan állapította meg: „mintha e röpirat nem is könyv volna, hanem politikai tény”. Már a *Három korszakban* is megjelent a ciklikus szemlélet, amikor Asbóth az ébredés (Széchenyi, Vörösmarty), a küzdés (Kossuth, Petőfi) és az alkotás (Deák, Arany) politikai-irodalmi időszakait különböztette meg egymástól. 1874-re egyszerűsödött, de tisztult is a kép, hiszen az egymást váltó liberális-konzervatív ciklusokról írva Asbóth a reformkort szabadelvű, a Világostól kiegyezésig tartó időszakot konzervatív, az 1867 utáni éveket liberális szemléletűnek tartja, amelyet majd ismét konzervatív éra vált fel. Ennek alapján viszont nem a szabadelvűség végső eltörlésről fantáziáló antiliberális manifesztumról van szó a közel 140 év óta ismét kiadott *Magyar konservatív politika* lapjain, hanem a liberális elméletet kritizáló-felváltó konzervatív gyakorlat érvényre jutását támogató nagyszerű írásról.

Fogarasi színjátszók, 1910 körül

Kézdivásárhely, 1940